

Szenczi Molnár csak fél szívvvel és fél kézzel volt publikáló tudós és író. Legalább ugyan olyan lelkes, eredményes szervező és nevelő is volt, egyike a legnagyobb szabásu magyar értelmiségi kulturpolitikusoknak. Élete művét ezért csak az mérheti föl teljesen, aki számba veszi azt a hatást, amit a korabeli magyar értelmiség fiatal nemzedékére gyakorolt, nem csak közvetve, irodalmi munkásságával, hanem közvetlen személyes hatás útján is.

Igazuk van azoknak, akik úgy gondolják, hogy a távoli hazával kapcsolatot biztosító köldökszínór volt számára a kint "bujdosó" magyar diákok egyre nagyobb csapata. De többről lehetett szó. Élettervével szinte egygé vált egész művelődési programjának volt szerves része a németföldön tanuló fiatalok rendszeres meglátogatása, pártfogása, nevelése.

Jellemző, hogy minderről később Bethlent is tudósítja időnként, és nem hagyja említés nélkül ilyen irányu törekedését azokban a hosszú előzavaiban, amelyekben szinte hazájával "számol el" kinti munkájáról. E pártfogó tevékenység bizonyosságai a fejedelemmel való levelezése mellett (lásd pl. SpFüz 1864, 668-669.) a neki ajánlott vitatkozások, üdvözlő versek, sőt a saját költeményei is (RMK. I. 466, 482, III. 1058, 1112, 1218, 1331 stb.) .

Az alábbi cikkekben bemutatott ifjak, hazajőve, többségükben egy ortodox vezetésű, de a modern polgári fejlődés bizonyos lehetőségeit is megteremtő művelődési föllendülés egyszerű, hétköznapi munkásai lettek. Kimagasló figura is akad azonban köztük. Irodalomtörténeti szempontból különösen Prágai András, akiben a magyar késő-reneszánsz manierista prózastílusának egyik legtehetségesebb művészt kell becsülnünk Bán Imre tanulmánya nyomán. (Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958, 360-373.)

Az alábbi cikkekből Prágainak ugyyszólván csak néhány könyvét ismerjük meg (de ebből jellegzetesen sokoldalú érdeklődését - még a rózsakeresztesek iránt is); másokról a lehetőségig teljes életrajzot kapunk: jellemző adatokat pl. Tiszabecsi Tamás föltehetően baráti kapcsolataira Szenczi Molnárral, Medgyesivel, Kanizsai Pálfiival; Szentkirályi Benedek unitárius-ellenes műve bemutatása során Enyedi György európai híri munkájának kálváriájáról kerülnek új adalékok.

Szentkirályi és Bihari Pap Benedek életrajza egyuttal a kolozsvári református skóla alapításának és első éveinek története is (1614-1623); Tállyai Putnoki János ugyyszólván teljes egészében közölt emlékkönyve pedig Szatmár város iskolája XVII. századi történetének eddig leggazdagabb forrása (egy esztendőből 64 diák nevével, ami a minimális diáklétszámot is jelzi).

Ma már nem nehéz felelni arra a kérdésre, hogy vajon milyen szellemi légkör uralkodott azokban a német centrumokban, ahová a legszivesebben küldtek magyar diákokat a XVII. század első negyedében. Különösen sokoldalú képünk van a nyugat-európai kálvinista későhumanizmus egyik fő központjáról, a heidelbergi egyetemről. Ennek - az 1622-es pusztulás előtti - virágkorát érdekesen világítja meg néhány újabb magyar nyelvű földolgozás is. (Igy Turóczi Trostler József idézett tanulmánya és az új irodalomtörténeti kézikönyv: II. 55-57.)

Heidelbergbe és Marburgba került magyarjaink megismerkedhettek az egyre inkább megmerevedő, skolasztikussá váló, német ortodox-kálvinista teológiával. Ugyanott és ugyanakkor azonban friss levegőt is szivhattak magukba: a latin későhumanista költészet, a sztoikus államelméleti irodalom, a természettudomány néhány ága szintén virágzott; s a katolikus-ellenes európai front egyik központja volt a pfalzi fejedelemség, ahol otthonra találtak bizonyos polgári jellegű törekvések is (irénikus mozgalom, presbiteri igazgatás).